

Het ontstaan van Kampen

J.A. Kossmann-Putto en F.J. Kossmann

Dat Kampen in de middeleeuwen een voor-aanstaande positie had, behoeft geen bewijs. Enkele eeuwen lang was de kleine IJsselstad de thuishaven van machtige kooplieden die, soms binnen, soms buiten de Hanze, al naar het uitkwam, Europa bereisden. Over het ontstaan van de stad en over haar eerste periode van groei is echter weinig bekend.

Kampen: stad zonder privilege

Lang is de discussie over het ontstaan van Kampen gedomineerd door het opvallende verschijnsel dat er van deze zo stedelijke en zelfbewuste stad geen stadsprivilege bewaard is gebleven. In 1227 duikt Kampen in de oorkonden op¹, oudere schriftelijke bewijzen van haar bestaan zijn er niet. Tegenwoordig gaat men er algemeen van uit dat er ook nooit een officieel document heeft bestaan: Kampen kreeg in een vroeg stadium rechten die echter niet werden gecodificeerd². Voor de vraag wanneer en waarom Kampen ontstond is de kwestie echter van weinig belang.

In de recente aflevering *Kampen* van de Historische Stedenatlas geeft B.M.J. Speet een uitgebreide beschouwing over het ontstaan en de vroegste geschiedenis van Kampen. Zijn nieuwe visie is echter aanvechtbaar. Het is dan ook niet ondienstig om de vraag naar het ontstaan hier nog eens te behandelen³.

Het is een oude vraag, maar in de jaren vijftig en zestig kreeg de discussie erover een nieuwe wending door het onderzoek dat G.D. van der Heide als archeoloog bij de Directie IJsselmeerpolders op verzoek van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ondernam. Hij concentreerde zich op de plaats

waar de kern van de oude stad vermoed werd: de omgeving van de Nicolaas- of Bovenkerk⁴. De meeste aandacht kreeg de Nicolaaskerk, en de resultaten daar waren inderdaad spectaculair. Onder de huidige kerk bevonden zich niet alleen sporen van een voorafgaande laat-dertiende-eeuwse bouwfase in de vorm van een hallekerk (Ter Kuile, 1972, p. 74), maar ook die van een nog ouder tufstenen koor met drie absiden dat ten laatste uit de tweede helft van de twaalfde eeuw moet dateren. Hiermee was ongetwijfeld de (tot nu toe) oudste kerk van Kampen gevonden, veel fraaiër en prestigieuzer dan iemand zich bij zo'n eerste kerk had kunnen voorstellen. Niemand had ooit rekening gehouden met de mogelijkheid dat de plaats al lang vóór 1227 een stedelijk karakter vertoonde. Verrassend was ook de ligging van de oudste (en de huidige) kerk op een voor een dergelijk bouwwerk volstrekt ongeschikt stuk grond, veel te week voor zo'n zware constructie. De eeuwenlang zich herhalende problemen met verzakkingen en verval zijn een gevolg geweest van deze eerste verkeerde keuze. Van der Heide achtte het uiterst onwaarschijnlijk dat iemand die met de gesteldheid van het terrein bekend was een zodanige foute keus zou hebben gemaakt en hij nam dan ook aan dat de kerk door immigranten gebouwd was. De stijl van het gebouw, dat hij in de elfde of twaalfde eeuw plaatste, sloot goed aan bij Keulse – of in elk geval Rijnlandse – voorbeelden.

Uiteenlopende inzichten

De opgravingen stimuleerden historici tot nieuwe speculaties. W.A. Fasel (1963) beloofde zijn lezers een nieuwe visie in een artikel over de topografie van Kampen rond 1335. Die visie maakt een wat wilde, willekeurige indruk. Het was zijn bedoeling om de omvang van de oude stadskern te reconstrueren en hij koos daartoe voor een centrum met een zeer klein

* Naar aanleiding van B.M.J. Speet (tekst) en Th. Rothfus (kaarten). Historische stedenatlas van Nederland, Kampen. Delft, 1986. Met name hoofdstuk 2.

oppervlak, de omgeving van de Nicolaaskerk (Fasel, 1963, p. 290). Het ontstaan van dit kleine stadje bracht hij in navolging van Van der Heide in verband met 'een groep vreemde kooplieden'. Hij achtte dat (terecht) 'althans aannemelijker dan de theorie, dat de stad gesticht zou zijn door loslopende bannelingen en zwervers'⁵. Voor de herkomst van de stichters keek hij echter niet, zoals Van der Heide, naar het zuidoosten maar naar het zuidwesten. Hij wees op de sterke achteruitgang van Tiel in de twaalfde eeuw en zag Kampen niet alleen als een opvolger van deze stad, maar zelfs als een stichting van Tielse kooplieden. Enig bewijs voor deze veronderstelling bood hij overigens niet.

T. Helperi Kimm legde vervolgens in 1984 in een kort en levendig artikel verband tussen het ontstaan van Kampen en ontwikkelingen in de scheepstechnologie. Er zijn aanwijzingen dat de oude kogge-achtige schepen zowel zeilden als werden voortgetrokken langs een rivieroever. Kampen zou nu een pleisterplaats kunnen zijn geweest waar kooplieden uit, zo dacht hij met Van der Heide, bijvoorbeeld de buurt van Keulen vóór of na het oversteken van de Zuiderzee van de ene wijze van voortbewegen op de andere overgingen. De omheinde terreinen waar de scheepsjagers hun paarden lieten grazen waren door kleine rivierdijkjes omgeven, "kampen", waar de stad haar naam aan zou danken. K. Schilder wees er echter op dat het bestaan van een jaagpad langs de nog onbedijkte IJssel in het deltagebied erg onwaarschijnlijk is en dat bovendien juist de linker IJsseloever waaraan Kampen ligt zich slecht voor een dergelijk pad moet hebben geleend (Schilder, 1985, p. 1).

In hetzelfde jaar waarin het artikel van Helperi Kimm verscheen, werd Th. M. van Mierlo's belangrijke bijdrage tot 'de topografische ontwikkeling van Kampen in de eerste helft van de veertiende eeuw' gepubliceerd. Daarin kreeg de oude stadskern weer de door Fasel verworpen oude vorm terug en werden vele,

onvoldoende onderbouwde suggesties van Fasel onderzocht en over het algemeen verworpen. Het verbaast niet dat iemand die zo veel energie in het toetsen van wilde ideeën had gestoken als deze auteur, zich niet liet verleiden tot het formuleren van een eigen hypothese over het ontstaan van Kampen. Ook Schilder beperkte zich in de inleiding bij zijn *Van raad tot municipaliteit* tot een kort overzicht van de verschillende courante hypothesen zonder een duidelijke keuze te maken.

Kampen een Westfriese stichting?

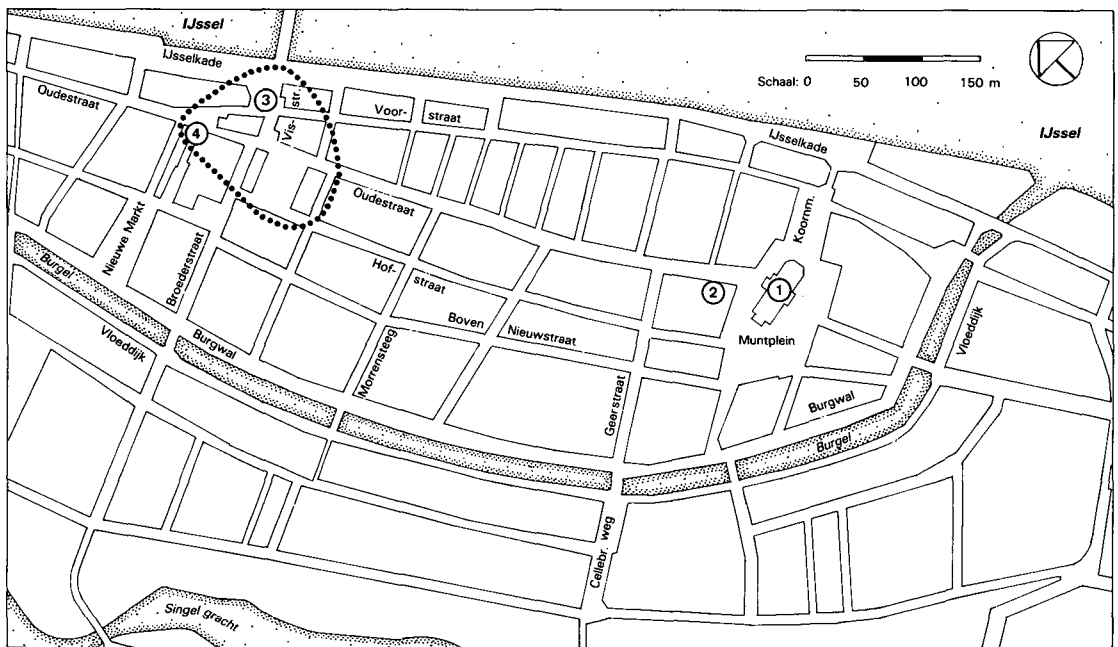
Vrijwel alle historici die zich in de laatste decennia met het ontstaan van Kampen bezighielden, legden er veel nadruk op dat het een handelsstad was en meenden dat deze dan ook wel door kooplieden zou zijn gesticht. In zijn aflevering *Kampen* van de Stedenatlas vermijdt Speet het deze opvatting eenvoudigweg over te nemen. Op basis van het beschikbare kaartmateriaal tracht hij tot een nieuwe interpretatie te komen die aan alle gegevens recht doet. Voor de latere middeleeuwen herhaalt hij Van Mierlo's argumenten tegen Fasels visie (zonder dit overigens steeds nadrukkelijk te vermelden). Voor de periode van het ontstaan van de stad verwerpt hij zowel de oude als de meer recente meningen. 'Zijn' Kampen is ontstaan uit een veenontginning, die door uit West-Friesland afkomstige boeren werd gewonnen. Zij begonnen de aanleg van een dijk en verkavelden het latere stadsgebied (Speet en Rothfusz, 1986, p. 8).

Een andere mogelijkheid, oppert Speet vervolgens, is dat de bewoners van Grafhorst of IJsselmuiden, beide vlakbij Kampen op de rechter IJsseloever gelegen, de ontginning ter hand hadden genomen. In tegenstelling tot wat Speet meent, staat echter niet vast dat Grafhorst en IJsselmuiden "van veel ouder datum" zijn dan Kampen. IJsselmuiden wordt voor het eerst genoemd in 1132⁶. Het tijdstip

waarop Kampen ontstond is onbekend, maar Speet neemt zelf aan dat “al in de elfde eeuw de streek hier bevolkt raakte en dat de eerste ontginningen (in Kampen) waarschijnlijk tot die tijd teruggaan” (Speet en Rothfus, 1986, p. 8).

De ‘Westfriese’ suggestie is interessanter en beter onderbouwd. Vanaf hun terpje of wellicht zelfs vanaf een dijk langs de IJssel zijn, meent Speet, immigranten met hun ontginningen en de bijbehorende verkavelingen begonnen. De auteur merkt hier zeer terecht op dat de verkaveling van het Kamper stadsgebied afwijkt van de regelmatige, zeer strakke patronen die Hollandse en Utrechtse ontginningen kenmerken, hoewel anderzijds zulke rechte lijnen bijvoorbeeld wel in Kamperveen voorkomen. Zijn verbazing hierover is eigenlijk vreemd: Kamperveen is (de naam zegt het al), in tegenstelling tot wat hij meent te kunnen veronderstellen, jonger dan Kampen. De zestiende-eeuwse kroniekschrijver Toe Bocop ver-

telt dat het werd ontgonnen door *ettelycke schamele huysluyden uyt Vreslant* die zich op een *wylt, moerich landt* vestigden⁷. Volgens een veertiende-eeuwse oorkonde kregen de ontginners van Kamperveen van bisschop Willebrand (1227-1233) en bisschop Otto (1234-1249) privileges. De grond kan niet lang voordien in bewerking zijn genomen. Toe Bocops Friezen, die in een oorkonde van bisschop Arend van Hoorn uit 1373 *arme luden van Vrieslant die hievroirmaels in Sallant comen siin* worden genoemd⁸, kwamen zeker niet uit West-Friesland, maar uit Friesland tussen Vlie en Lauwers. Het ligt voor de hand aan te nemen dat ze na de zware stormvloed van 1170 (Gottschalk, 1971, p. 81) op pad zijn gegaan. Een Hollands-Utrechts verkavelingspatroon van vóór die overstroming is uit de omgeving van Kampen niet bekend. Over de ‘dijken’ en ‘terpjes’ waar de immigranten woonden is Speet vaag. Van der Heide (1951, p. 146) spreekt echter zonder meer van een ‘oeverwal van een rivier, waar men onbedijkt

Figuur 1. Kampen. 1. St. Nicolaas- of Bovenkerk. 2. (oude) righthuis (lokatie bij benadering). 3. (oude) schepenhuis. 4. Heilige Geestgasthuis. (Tekening Bert Stamkot).

kon wonen'. Pas later volgden volgens hem bedding en daarna de geregelde overstromingen in de IJsseldelta.

De tufstenen bouwfase van de Bovenkerk laat Speet buiten beschouwing. Toch behoeft het verklaring hoe de kolonisten van een jonge veenontginning zich als eerste kerk zo iets moois bouwden. Het was, om met Van der Heide (1962, p. 194) te spreken, 'een bouwwerk van allure ... dat niet uit het denkvermogen van een vissers- of boerenkolonie zal zijn ontstaan ... Vergelijking met tufstenen kerken in de omtrek valt geheel ten voordele van de Kamper kerk uit, behalve wellicht vergelijk met de kerk van Deventer'. Hoe oud was de kerk? De datering ervan is natuurlijk van groot belang. In zijn eerste artikel over de opgravingen in de Nicolaaskerk plaatste Van der Heide de kerk in de tweede helft van de twaalfde eeuw (1961, p. 263). Later kwam hij hierop terug en gaf hij nadrukkelijk de voorkeur aan een datering in de elfde eeuw (1962, pp. 196-198). Hij ging in beide gevallen uit van de bouwtijd van vergelijkbare kerken in het Rijnland. E. H. ter Kuile, en met hem Speet, plaatst de kerk in 'de late twaalfde eeuw' (Ter Kuile, 1972, p. 86, Speet en Rothfus, 1986, p. 36). Het valt moeilijk in te zien hoe een jonge 'Westfriese' nederzetting ertoe kwam een zo monumentale Keuls-aandoende kerk te laten bouwen. Een extra argument tegen Speets veronderstelling: de kerk staat zeer ongelukkig op wankel grond. Westfriese kolonisten zouden zeker vanuit een grote deskundigheid met de bodemgesteldheid in hun nieuwe woongebied rekening hebben gehouden.

Het 'kaartbeeld' en het grondbezit

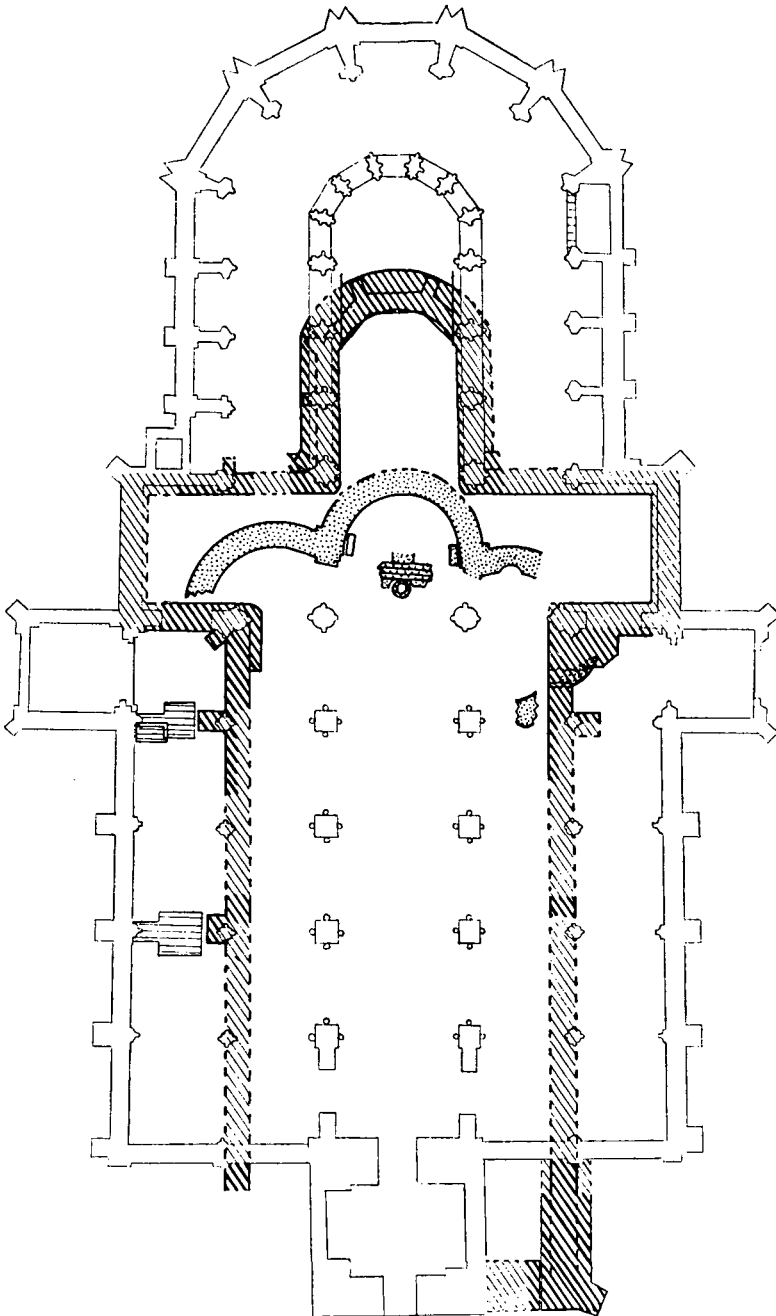
Het 'kaartbeeld' is volgens Speet van groot belang⁹. De oudste kaart is die van Van Deventer. Hij vertoont een vrij regelmatige verkaveling, maar niet een zo fraai 'geometrische' als we bijvoorbeeld in Delft aantreffen (Raue,

1982). Het is juist de ook door Speet opgemerkte minder regelmatige verkaveling van het oudste Kampense stadsgebied die tegen zijn suggestie omtrent een Westfriese ontginning pleit. Het is ook niet strikt noodzakelijk om bij een min of meer strookvormige verkaveling uitsluitend aan Westfriese kolonisten te denken. In de eerste plaats vertoont de verkaveling in Kampen – Speet wijst daar zelf op – niet het strakke beeld dat we bijvoorbeeld in de Hollandse kolonie Flemmingen aan de Saale (tussen 1120 en 1140 aangelegd) vinden. Strikt genomen heeft Kampen meer weg van het als koopliedenstad gestichte Lübeck, waar zich 'Fernhändler' uit Soest (Westfalen) vestigden¹⁰.

Wanneer het mogelijk lijkt dat Kampen als nederzetting van kooplieden uit het Rijnland is ontstaan, dan ligt het minder voor de hand om daarbij te denken aan kooplieden uit Keulen, zoals Van der Heide deed, en is het logischer te kiezen voor kooplieden verbonden aan de abdij van Essen.

Aan de eigendom van de grond waarop de stad gesticht werd, is in de discussies van de laatste tijd weinig aandacht gegeven. Van Engelen van der Veens visie – die op een oude markestructuur was gebaseerd – werd door Slicher van Bath afdoende weerlegd¹¹. De vraag blijft echter op *wiens* grond Kampen werd gesticht.

Salland was tot 1226 geen Utrechts gebied. De abdij van Essen (circa 40 km ten zuiden van Wezel) had er veel bezit, waarover het edele geslacht Buckhorst uit het bij Kampen gelegen Zalk de voogdij uitoefende. De abdij bezat in Salland sinds onheuglijke tijden de hoven Olst, Archem en Irthe en ook losse, 'ministeriale goederen', onder meer in Wilsum, die in een Essens tijnsboek staan geregistreerd¹². Al in de negende en tiende eeuw kwamen in de IJsseldelta schenkingen aan kloosters voor: het deel van een 'vinna' in Salland waar de IJssel in zee vloeit aan Lorsch¹³, de Katentol geheven van de visvangst in Salland en de IJssel aan Elten¹⁴.

Figuur 2. Plattegrond van de Bovenkerk. De niet gearceerde, buitenste lijnen geven de omtrek van de huidige kerk weer, de gearceerde lijnen markeren de plaats van de driebeukige bakstenen voorganger. De resten van de oudste, tufstenen, kerk zijn gestippeld aangeduid (tekening van B. van Dalen, Kamper Almanak 1982-1963, p. 195, reproductiefotografie Bas Kijzers).

Sinds hoelang het klooster Prüm de visrechten bezat 'waar de grote rivier Dijsla de zee instroomt', zoals in 1222 beschreven¹⁵, is niet meer na te gaan, evenmin als de herkomst van het visserijrecht bij Kampen dat de bisschop van Utrecht de kerk van Zutphen teruggaf na het bij vergissing in bezit te hebben genomen¹⁶.

Is het, gezien de bezittingen van Essen in de IJsseldelta en in Salland, niet zeer wel mogelijk dat dan ook vanuit Essen een handelspost aan de IJsselmond werd ingericht? Een nederzetting die al snel van een fraaie kerk werd voorzien, ten dele omdat dit voor een kerkelijke vestiging passend was, ten dele om de nieuwe nederzetting aanzien te geven.

In de dertiende eeuw verkocht Gerard van Buckhorst de voogdij van de Essense goederen aan Reinoud van Gelre¹⁷, van Gelre ging zij tegelijk met het gezag over Salland in 1226 over naar Utrecht¹⁸. Juist in 1227 komt Kampen voor het eerst in een bisschoppelijke oorkonde voor¹⁹. De abdij van Essen bezat, zoals blijkt uit latere tiend- en leenverhoudingen, ook grond aan de linkeroever van de IJssel en het ligt voor de hand om – zoals Speet inderdaad ook doet – aan te nemen dat Kampen is gevestigd op grond die eigendom van de abdij was²⁰.

Hoe we ons dat moeten voorstellen blijft overigens onduidelijk. We zouden kunnen denken aan een hof van beperkte omvang, een *Schulten-* of *Herrenhof* zoals Essen er een aantal bezat (Weigel, 1969), op de oeverwal van de IJssel gevestigd om Essense kooplieden daar een vaste woonplaats te geven. De abdij had hoven in de IJsseldelta, maar daarnaast vermeldt een Essense tijnslijst gedateerd tussen 1216 en 1230: *heredia mercatorum et habentia (sic) remigia dependentia et institutorum qui carrucas ducunt et tentoria fingunt*²¹. Dat wil zeggen een soort keurmede van 'kooplieden die roeiboten hebben en van kramers die met wagens en tenten rondtrekken'. Opmerkelijk is hier het onderscheid tussen *mercatores* te water, kennelijk kooplieden van enige status, en *institutores*, de

kleine handelaars met hun karren. Dit onderscheid wordt ook gemaakt in een verklaring van Egbert van Almelo uit 1303 over rechten van de abdis van Essen, waarin beide categorieën worden onderscheiden van de landbouwers die in de landstaal *hovenere* worden genoemd²². Men zou zich overigens best kunnen denken dat niet de kooplieden voor wie de nederzetting bestemd was zelf het nodige spit- en graafwerk hebben verricht, maar dat beroepsontginners dit deden zonder er als kolonisten een eigen landbouwnederzetting van te maken.

Een Essense hof?

Dat Essen met Kampen een oude relatie heeft gehad, kunnen we concluderen uit een document dat uit 1374 dateert en dat we in drie vrijwel gelijklopende afschriften uit de vijftiende eeuw kennen²³. Het gaat over erfpacht, aan Essen te betalen van aan de abdij toegewezen grond in het kort tevoren verdeelde Mastenbroek. De pacht wordt betaald uit *dat orthuys (= hoekhuis) dat Pilgrim Morren toe hoert*. Volgens een vermelding in een stuk uit 1373 stond dat huis op de hoek van de Broederstraat²⁴. Het gaat, zegt de abdis, om het huis waar men *die hollandtschen van onsen erven bynnen Campen in betaelt*. Dat laatste is een duistere toevoeging. Dat de abdis in 1374 (nog) tijnsen van binnen Kampen gelegen erven inde, weten we uit geen enkele (andere) bron. Ook de *hollantschen*, in andere kopieën *de hollandtschen* respectievelijk *die hollandesschen*, gaven aanleiding tot verwarring. Arent toe Bocop las, omdat hij blijkbaar het woord niet herkende, 'holttsche' toen hij de oorkonde in zijn kroniek citeerde²⁵. Op een muntsoort waarin een oorspronkelijke ontginningstijns werd betaald kan het niet slaan. De munt die Hollandse werd genoemd, werd in de veertiende eeuw echter vaker gebruikt voor de betaling van tijnsen en dergelijke, zonder dat dit enig verband hield met de ouderdom van de

verplichting. Kennelijk was het niet ongebruikelijk de muntsoort waarin een tijns werd afgedragen te veranderen²⁶. De term 'Hollandse' wijst dan ook niet strikt op ontginners die uit Holland, laat staan uit West-Friesland, kwamen²⁷. Hoe het ook zij, (West-)Friezen hebben in Kampen geen enkel spoor nagelaten en we begrijpen niet goed waarom Speet voor zijn theorie nu juist aan hen heeft gedacht.

De gang van zaken zou als volgt geweest kunnen zijn. De nederzetting begon met de vestiging van een schouten- of herenhof waar een *scultetus* (ambtman) van Essen resideerde, in de buurt van de plaats waar de kerk is gebouwd, nabij het zuidende van de Oudestraat. Langs de oeverwal, dat wil zeggen aan de huidige Oudestraat, vestigden zich de Essense kooplieden op geprepareerde, vrij regelmatige kavels, die zich misschien al direct over de hele breedte van het oudste stadsgebied uitstrekten. Op een niet nader te bepalen ogenblik, maar ruim vóór 1226, heeft de nederzetting autonomie verworven. Aan de oude toestand herinnert het merkwaardige fenomeen, dat Kampen in de veertiende eeuw (de tijd van onze oudste bronnen hierover) zowel over een richthuis als over een schepenhuis (raadhuis) beschikte, een splitsing die elders niet voorkomt. Het richthuis ('dar boven') lag aan het zuidende van de Oudestraat, ongeveer op de plaats waar men logischerwijs de Essense schout zou verwachten. Het schepenhuis lag aan het andere eind van de stad, bij de Vismarkt. Het is niet onaannemelijk dat het richthuis het oude rechterlijke en administratieve centrum was en dat de inwoners van Kampen toen zij enige zelfstandigheid verwierven hún bestuurszetel aan de andere zijde van de nederzetting situeerden. Ook de vage sporen van een marktvrijheid in het gebied rond de Vismarkt, het Schepenhuis en het Wijnhuis wijzen in deze richting: het *Boeck van Rechte dier stat van Campen* noemt een verhoogde boete bij ruzies in dit deel van de stad²⁸. Het Schepenhuis lag op grond die niet aan de stad toebehoorde,

maar – net als het nabijgelegen Wijnhuis en Brouwhuis²⁹ – aan de binnen Kampen gegoe-de Gerard van der A, die men *dominus* noemde³⁰. In het centrum van de oude stad herinnert de Geer(t van der A)straat aan zijn bezittingen ter plaatse. Een andere vermogende, grondbezittende persoon was de bovengenoemde Pilgrim Morre, naar wiens geslacht nog altijd de Morrensteeg heet, eveneens middenin de oude stad, parallel aan de Geerstraat, van Oudestraat tot de Nieuwstraat. Zijn huis aan de Broederstraat lag aan de Vismarktzijde van de stad. Het kan niet het oudste 'kantoor' voor de inning van de tijnsen van Essen zijn geweest – daarvoor is de straat te laat aangelegd – maar kan van de 'kerkzijde' naar deze plaats zijn verhuisd. Het is verleidelijk om Van der A en Morre te beschouwen als nakomelingen van belangrijke onderzaten uit de 'Essense' periode, die tezamen een aanzienlijk deel van de grond in handen hadden gekregen.

Wanneer we aannemen dat het bezit van heer Gerard van der A en van Morre teruggaat op Essens 'hofgoed', dan kunnen we hierin een aanwijzing zien dat dit goed zich van de kerk tot ongeveer de Vismarkt heeft uitgestrekt. De koopmansnederzetting groeide vanaf de woning van de *scultetus* langs de Oudestraat naar de Vismarkt toe, en had deze bereikt toen schepenen en raad het bestuur van de stad in handen kregen of namen. Het terrein van kerk tot Vismarkt, en van Oudestraat tot Nieuwstraat behoorde – volgens die reconstructie – dan tot het hofgoed. De straat die er vanaf ten laatste 1339 doorheen loopt, de Hofstraat, zou haar naam uitstekend ontleend kunnen hebben aan het hofgoed dat zij doorsneed.

Kampen, Buckhorst en Essen

Vanzelfsprekend is ook deze poging tot verklaring volstrekt hypothetisch. Zij gaat er echter vanuit dat het ondenkbaar is dat een groepje willekeurige kolonisten uit de tiende of elfde

eeuw zich in de IJsseldelta op onbeheerd, dat wil zeggen heerloos terrein heeft kunnen neerzetten. Het is aannemelijk dat het latere Kampen op grondgebied werd gevestigd dat de abdij van Essen in eigendom had. Het was geen bijzonder eenzame streek. Er lag veel Essens goed in de buurt en het middelpunt van het allodiale grondbezit van de heren van Buckhorst (de Essense voogden) te Zalk lag tien kilometer verderop. Het vlak bij Kampen gelegen dorp Brunnepe met zijn intrigerende, op 'apa' eindigende naam, die duidt op een zeer vroege datering, bestond vermoedelijk al lang voor de komst van de Kamper nederzetteren. Wie ook als eerste op de oeverwal te Kampen is gaan wonen, hij zal zich altijd aan de jurisdictie van Essen (uitgeoefend door Buckhorst) hebben moeten onderwerpen. Dit sluit op zichzelf de mogelijkheid niet uit, dat die eerste nederzetteren uit het kustgebied aan de Noordzee afkomstig waren, maar zij kunnen alleen met toestemming van Essen aan het ontginnen zijn gegaan. Dat zij ooit een typische landbouwnederzetting hebben gevormd, is onwaarschijnlijk. Deze zou dan wel zeer snel zijn veranderd in een nederzetting van *mercatores*. De kerkbouw kan onmogelijk hun eigen initiatief zijn geweest. Daarom geven wij de voorkeur aan een eenvoudiger verklaring: een vanuit Essen naast het bestaande dorp Brunnepe gevestigde koopmansnederzetting op de oeverwal van de IJssel onder toezicht van een Essense *scultetus* met een in een vroeg stadium gebouwde, forse kerk, die in voorkomende gevallen de bewoners een veilig onderkomen kon bieden³¹.

Noten

1. G.J. ter Kuile, Oorkondenboek van Overijssel. Zwolle, 1963-1969. Deel I, nr. 138.
2. Deze visie onder meer bij K. Schilder, 1985, p. 3.
3. In 1969 schreef J.A. Kossmann-Putto ten dienste van het project 'Stedengeschiedenis' van het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam een rapport over de oudste geschiedenis van Kampen (ongepubliceerd, aanwezig in het Historisch Seminarium). Gedachten over het ontstaan van Kampen die in het rapport werden geformuleerd liggen ook aan dit artikel ten grondslag. De uitwerking ervan is thans echter een geheel andere.
4. Zie Van der Heide, 1951, 1961 en 1962; over de latere fases van de Bovenkerk: Fehrmann, 1972 en Ter Kuile, 1972.
5. Fasel, 1963, p. 306. Wie deze theorie ooit verkondigde vermeldt hij niet.
6. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 (OBU) nr. 339.
7. Arent toe Bocop, Croenick der Bysscoppen van Utrecht. Codex diplomaticus neerlandicus. 2e serie, V. Utrecht, 1860. p. 209.
8. Gemeentearchief Kampen, Oud Archief inv.nr. 9 fol. 151r (afschrift).
9. Zie bijvoorbeeld pp. 5, 9 en 27 (noot 19). Overigens hebben degenen die zich in deze eeuw met het onderwerp bezig hielden allen dit kaartbeeld heel duidelijk voor ogen gehad.
10. Zie bijvoorbeeld Th. Hall (1978). Mittelalterliche Stadtgrundrisse. Stockholm. nr. 115 (Lübeck), 140 (Rostock). Zie voor Flemmingen W. Schlesinger (1974). Flemmingen und Kühren. Zur Siedlungsform niederländischer Siedlungen des 12. Jahrhunderts. In: Vorträge und Forschungen XVIII, p. 263 e.v.
11. B.H. Slicher van Bath (1944). Mensch en land in de middeleeuwen. Deel I, pp. 86,87, Speet en Rothfusz, 1986, p. 8.
12. Gepubliceerd door F. Arens (1898). Das Heberregister des Stiftes Essen. In: Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht III, p. 612 e.v.
13. In 814, OBU nr. 55.
14. In 973, OBU nr. 127.
15. OBU nr. 700.
16. OBU nr. 766.
17. OBU nr. 744, 745.
18. OBU nr. 714.
19. Het allodiale bezit van Buckhorst was uiteraard niet in de verkoop van de voogdij over de Essense goederen inbegrepen. Kampen kan dan ook niet op deze allodiale grond zijn gevestigd, daar het dan niet na 1226 tot het Sticht zou hebben behoord. Zie voor dat allodiale bezit W. Hoogeland (1984).
20. Een tweede mogelijkheid, voorgesteld in het in noot 3 genoemde rapport, dat het terrein tot de comitatus Salland behoorde die door de graaf van Gelre in 1226 aan het Sticht werd afgestaan, is om allerlei redenen minder waarschijnlijk. Zij werd dan ook niet overwogen door Speet, die van de Essense aanspraken op de Kamper grond wel overtuigd is (p. 8).
21. OBU nr. 633.

22. Arens, Heberegister (zie noot 12), p. 617.
 23. Gemeentearchief Kampen, Oud Archief inv.nr. 7 fol. 116v, inv.nr. 9 fol. 197v en fol. 216r.
 24. F.C. Berkenvelder (1980). Zwolse Regesten I. Zwolle. nr. 62.
 25. Toe Bocop, Croenick (zie noot 7), p. 308.
 26. Vriendelijke mededeling H. van Triest.
 27. Weigel, 1969, p. 28 deelt overigens mee dat Essen in het Rijnland soms Hollanders ontginningswerk lieten doen.
 28. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, deel I, Boeck van rechten der stad Kampen. Zwolle, 1875. pp. 42-43.
 29. Gemeentearchief Kampen, Oud Archief inv.nr. 3 (Oudste Foliant), fol. 137r.
 30. Hij was *geen* priester.
 31. Zoals ook de elfde-eeuwse Walburgkerk in Groningen dit placht te doen. Deze was overigens van een geheel andere bouwstijl.
- Literatuur**
-
- FASEL, W.A. (1963). De topografie van Kampen rond het jaar 1335. In: Kamper Almanak 1963-1964, pp. 280-308.
- FEHRMANN, C.N. (1972). De bouwgeschiedenis van de Sint-Nicolaas of Bovenkerk te Kampen naar de archivalische gegevens. In: Bulletin KNOB 71, pp. 65-71.
- GOTTSCHALK, M.K.E. (1971). Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. Deel 1. Assen.
- HEIDE, G.D. van der (1951). Opgraving te Kampen. In: Kamper Almanak 1951-1952, pp. 139-147.
- HEIDE, G.D. van der (1961). Voorlopige gegevens over de opgraving in de St.-Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen. In: Kamper Almanak 1961-1962, pp. 241-265.
- HEIDE, G.D. van der (1962). Enkele aanvullende gegevens over de opgravingen in de Boven- of St.-Nicolaaskerk te Kampen. In: Kamper Almanak 1962-1963, pp. 179-198.
- HELPERI KIMM, T. (1984). Bijlage. Een bijdrage tot de gedachtenvorming over de oorsprong van de stad Kampen. In: Tentoonstelling Schatten van Kampen in het Noordelijk Scheepvaartmuseum te Groningen. Groningen. pp. 35-42.
- HOOGELAND, W. (1984). De Buckhorster lenen. In: Kamper Almanak 1984-1985, pp. 161-216.
- KUILE, E.H. ter (1972). De bouwgeschiedenis van de Sint-Nicolaas of Bovenkerk te Kampen naar de gegevens van de restauratie. In: Bulletin KNOB 71, pp. 72-86.
- MIERLO, Th.M. van (1984). De topografische ontwikkeling van Kampen in de eerste helft van de veertiende eeuw. In: Kamper Almanak 1984-1985, pp. 217-266.
- RAUE, J.J. (1982). De stad Delft. Vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen. Delft.
- SCHILDER, K. (1985). Van Raad tot Municipaliteit. Kampen.
- SPEET, B.M.J. en Th. ROTHFUSZ (1986). Kampen. Historische stedenatlas van Nederland. Delft.
- WEIGEL, H. (1969). Studien zur Verfassung und Verwaltung des Grundbesitzes des Frauenstiftes Essen (852-1803). Eine vergleichende sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Untersuchung zum Problem der Grundherrschaft. Beiträge zur Geschichte von Stadt und Stift Essen LXXVI.